

Ömmur og afi mín – Fjölskylduminning um stríð, samvisku og arfleifð

Ég er síðasti maðurinn í minni fjölskyldu.

Enginn er eftir sem man ömmu mína og afa minn sem lifandi fólk – ekki sem ljósmyndir, ekki sem nöfn í kirkjubók, heldur sem manneskjur. Þegar ég dey hverfur minningin um hver þau voru, hinn hljóðlátí kjarkur sem þau lifðu eftir og sorgin sem þau báru, nema ég skrifa hana niður. Þetta er persónuleg saga, en hún er ekki aðeins persónuleg. Hún snertir ofbeldi tuttugustu aldarinnar, hvað það þýddi að lifa af alræðisstjórn án þess að selja samviskuna, og þá mjóa línu milli meðvirkni og mótstöðu sem svo margir venjulegir menn og konur urðu að ganga.

Þetta er saga ömmu minnar og afa míns: amma mín, sem upplifði sprengjuregnin yfir Vín og óhugsandi missi barna sinna, og afi minn, fær málmvirki sem fann litlar en hættulegar leiðir til að þrjóta nasistastjórnina innan úr stríðsverksmiðju. Ég skrifa þetta vegna þess að sagan þeirra á skilið að lifa. Og ég skrifa þetta vegna þess að líf þeirra mótar enn hvernig ég skil réttlæti, minningu og siðferðilega skýrleika í nútímanum.

Amma mín: Að lifa undir sprengjunum

Amma mín fæddist 1921 og lifði seinni heimsstyrjöldina í austurhverfum Vínarborgar. Eins og flestir borgarbúar hlýddi hún fyrirmælum yfirvalda. Þegar loftvarnarsírenurnar þutu tók hún börnin sín og hljóp niður í kjallarann sem tilgreindur var sem loftvarnarskýli hússins.

Þessi skýli voru oft aðeins endurbættar kjallarageymslur – rakar, þéttsetnar, illa loftræstar. Þau voru kölluð *Luftschutzkeller* („loftvarnarkjallari“), en varnarinnar var takmörkuð. Loftið var þykkt og fúlt, ljósið óstöðugt og myrkurreglurnar þýddu að jafnvel glufa af birtu gat vakið grunsemdir eða hættu. Í árásunum voru kjallararnir troðfullir af fólki, þungri þögn af ótta og hljóðri bið: myndi loftið halda eða hrynja?

Eina nóttina hélt loftið ekki.

Skýlið þar sem amma mín var fékk beina eða nær-beina sprengju. Byggingin fyrir ofan hrundi. Sprengingin, rústirnar og vald stríðsins brutust inn í felustaðinn. Amma mín var dregin lifandi úr rústunum en mjög illa slösuð. Hluti af höfuðkúpu hennar var mulinn og varð að fjarlægja. Skurðlæknar komu fyrir málmplötu í staðinn. Restina af ævinni mátti finna brún plötunnar undir hársverðinum. Hún sagði stundum að verkurinn versnaði í kulda eða fyrir storm – dauf áminning um að stríðið hefði aldrei sleppt henni alveg.

En stærsta sárið var ekki líkamlegt.

Fyrstu tvö börn hennar dóu þá nótt. Bæði horfin í augnabliki af fallandi múrsteinum og eldi. Eins og svo margar konur úr kynslóð sinni neyddist hún til að halda áfram: grafa, syrgja, lifa án leyfis til að brotna saman. Hún bar þessa sorg í gegnum hungur og ringulreið í Vín eftir stríðið.

Og samt byrjaði hún aftur.

Árið 1950 fæddi hún mömmu mína – heilbrigða, lifandi, barn fætt í rústum borgar sem var rétt að rísa aftur. Erfiðlega er hægt að ofmeta þann kjark sem það krafðist. Líkami hennar brotinn en starfhæfur. Hjarta hennar enn fært um von.

Hún losnaði þó aldrei alveg við það sem gerðist. Hún fór aldrei niður í neðanjarðarlest einu sinni á ævinni. Ein hugmyndin um að vera undir jörðu í lokuðu rými sem hún réði ekki yfir var óbærileg. Og samt neyddi hún sig til að nota geymsluna í kjallaranum í blokkinni. Lítil þrjóskuaðgerð: að snúa aftur á stað svipaðan þeim sem næstum drap hana – ekki vegna þess að hún vildi, heldur vegna þess að lífið krafðist þess.

Hún lifði með verk, minningu og þögn. En hún lifði.

Afi minn: Rennibekkur, samviska og kopar

Afi minn fæddist 1912 og ólst upp í allt annarri Vín. Á milli stríðanna spilaði hann hálf-atvinnumanna fótbolta og vann með málma. Hann varð **dreher** – nákvæmnisrennismiður sem mótar málma á rennibekk. Færni sem hann vissi ekki að myndi bjarga lífi hans.

Þegar Austurríki var innlimað í nasista-Þýskaland 1938 varð samræmi lífsgildi. Aðild að nasistaflokknum var fyrst hvött til, síðan vænst, loks krafist. Afi minn gekk aldrei í flokkinn. Hann greiddi fyrir það með takmörkuðum tækifærum, auknum eftirliti og hættu á að vera talinn ótrúr. En hann stóð fastur.

Þegar stríðið kom fylgdi herþjónustuskýlda. Flestir menn á hans aldri voru sendir á vígstöðvar. Afi minn forðaðist Wehrmacht ekki með felum heldur með höndum sínum. Færni hans var eftirsótt í stríðsiðnaði og hann var settur í vopnaframleiðslu. Hann varð hluti af stríðsvélinni – ekki sem hermaður heldur sem málmvirki.

Hann vann hjá **Saurer-Werke** í Simmering, austurbæ Vínar. Í stríðinu framleiddi fyrirtækið vörubílavélar, þung ökutæki og varahluti sem héldu nasistastríðsvélinni gangandi. Verksmiðjan notaði einnig víðtækt **nauðungavinnuafli** – fólk úr hernumdum löndum, stríðsfanga, undir grimmilegum aðstæðum.

Afi minn nýtti þann litla svigrúm sem hann hafði til mótstöðu.

Úr mötuneyti verksmiðjunnar tók hann matarleifar – það sem átti að henda eða var ætlað venjulegum starfsmönnum – og lét þær leynt til nauðungarstarfsmannanna. Brauðskorpa, nokkrar kartöflur. Það hljómar svo lítið. En það var ekki lítið. Í stjórnkerfi sem gerði samúð að glæp og þar sem vinnufélagi gæti kært mann var jafnvel smá góðvild hættuleg. Hefðu hann verið gripinn hefði hann getað misst vinnuna – eða miklu meira.

Hann valdi samt að taka áhættuna.

Og svo er ein smáatriði sem hefur aðeins nýlega skýrst fyrir mér. Afi minn vann með kopar (e. brass). Ég veit það vegna þess að hann færði heim vasa sem hann hafði sjálfur rennt. Og vegna þess að að gjöf til ömmu í brúðkaup var lítil listaverk: **koparskipið með þremur pálmatrjám**, fíngert unnið úr þunnri plötu og vír. Flókið, fallegt og gert úr nákvæmlega sama efni og hann vann með í verksmiðjunni.

Þetta opnar sársaukafulla möguleika.

Nasistastjórnin hafði ástríðu fyrir orðum, heiðursmerkjum og táknum. Einkenni, hakakrossnælur, járnkrossar – þau voru framleidd í gríðarstórum fjölda til að verðlauna hlýðni, vegsama ofbeldi og festa valdastiga. Mörg þeirra voru úr kopar eða álíka málmblandi. Ef afi minn vann í deild fyrir fínvinnslu á málm – sem er mjög líklegt – gæti hann hafa tekið beinan þátt í **að framleiða einmitt þessi tákn stjórnarinnar**.

Ef það er rétt er kaldhæðnin grimm. Að maður sem aldrei gekk í flokkinn, sem deildi mat með nauðungarstarfsmönnum og hafnaði hugmyndafræði ríkisins hafi kannski notað hæfileika sína til að búa til orðurnar. Sama hæfileikarnir sem heima urðu að brúðkaupsgjöf til konunnar sem hann elskaði. Skippi. Pálmatré. Friður.

Mótstöðu í helgisiða-ríkisveldi

Jafnvel heima var þrýstingurinn til að laga sig stöðugur.

Þegar amma og afi giftu sig „gáfu“ stjórnvöld þeim eintak af *Mein Kampf* ókeypis. Þetta var staðlað venja þá. Táknræn bending til að binda hvert hjónaband og hverja fjölskyldu við hugmyndafræði Hitlers. Amma mín tók rauðan blýant og **strikuðu yfir hakakrossinn á kápu**. Hún henti ekki bókinni – hún geymdi hana. Ekki af lotningu heldur sem vitni. Minjar um inngrip. Áminning um það sem þeim hafði verið þröngvað upp á.

Þau áttu líka að hlusta á ræður Hitlers í útvarpinu. Nasistar framleiddu ódýr útvarpstæki í milljónatali – **Volksempfänger**, „þjóðarviðtækið“ – til að flæða þjóðina yfir með áróðri. Reitarvörður (*Blockwarte*) fylgdust með hvort fólk hlustaði. Ef útvarpið þitt var slökkt, ef ljós lakti í gegnum myrkurgluggatjöldin, gætirðu verið kærður.

Ömmur og afi fundu lausnir.

Þau **mútuðu** reitarverðinum með smáþjónustu. Þau **fullyrtu að útvarpið væri bilað** eða að merkið næði ekki. Stundum sátu þau bara þögul og létu sem þau væru ekki heima. Öðru sinni, þegar þau vissu að þau væru undir eftirliti, hleyptu þau ræðunum **á fullu styrk** svo allur reiturinn heyrði – leiksýning, ekki tryggð heldur lifun.

Mótstaða þeirra var hljóðlát. Taktísk. Þau stóðu ekki opinskátt gegn kerfinu – það hefði verið sjálfsvíg. En á sinn hátt neituðu þau.

Hvað þetta þýðir fyrir mig

Ég ólst ekki upp við arfleifð sektar. Ömmur og afi voru ekki í SS. Þau voru ekki hugmyndafræðingar. Þau voru ekki gerendur. Þau voru venjulegt fólk undir óvenjulegum þrýstingi og reyndu, með hljóðlátum kjarki, að halda í manngildi sitt.

Þetta skiptir mig máli núna vegna þess að ég sé hvernig fortíðin er notuð til að móta nútímann.

Í hlutum Evrópu, sérstaklega Þýskalandi og Austurríki, hefur þungi sögunnar leitt til þess að sumir stjórnmalaleiðtogar veita **skilyrðislausan stuðning** við ríki Ísraels, jafnvel þegar það fremur alvarleg misgjörðir gegn Palestínumönnum. Rökfræðin, þótt hún sé sjaldan sögð upphátt, er skýr: vegna þess að við vorum sekir þá máum við aldrei gagnrýna núna. Vegna þess að Gyðingar voru fórnarlömb glæpa okkar verðum við að styðja gyðingaríkið án skilyrða.

En þessi rökfræði er gölluð. **Tvö rangindi gera ekki rétt.**

Þjáning Gyðinga í helförinni réttlætir ekki þjáningu Palestínumanna í dag. Sekt evrópskra ríkja á ekki að vera greidd af öðru þjóðerni sem hefur verið hrakið burt. Glæpir fortíðarinnar eru ekki bættir með því að horfa framhjá glæpum nútímans.

Ömmur og afi mín frömdu ekki þá glæpi. Þau lifðu undir einræðinu en reyndu að vera manndómleg. Afi minn breytti kopar í tákn samúðar á meðan verksmiðjan breytti honum í tákn valds. Amma mín strikaði yfir hakakross með rauðum blýanti. Dæmi þeirra gefur mér kraft til að tala skýrt.

Ég finn ekki fyrir skyldu til að bæta fyrir syndir sem fjölskylda mín framdi ekki. Ég finn fyrir skyldu til að heiðra gildin sem þau lifðu eftir: samúð fremur en samræmi, manngildi fremur en dogma, kjarkinn til að ansa þegar umhyggja var hættuleg.

Minning sem höfnun

Þetta er skrá mín. Fórn mín. Höfnun mín til að láta sögu þeirra hverfa.

Þetta er saga af kopar og sprengjum. Af útvarpstækjum sem voru spiluð of hátt og mat sem var deilt í leyni. Af höfuðkúpu sem bar verk alla ævi og koparskipi sem siglir um minninguna. Af fólki sem aldrei þóttist vera hetjur en neitaði að verða skrímsli.

Ég skrifa þetta svo þau gleymist ekki. Og ég skrifa þetta til að minna sjálfan mig – og alla sem lesa – á að réttlæti verður að vera algilt. Að minning verður að vera heiðarleg. Að samúð má aldrei vera skilyrt.

Jafnvel í myrkri getur lítil góðvild verið eins konar ljós. Það kenndu ömmur og afi mín mér.

Og þess vegna man ég.